

Моўныя практыкі жыхароў Беларусі

Беларусам ўсё цяжэй даказваць, асабліва прадстаўнікам замежжа, пра існаванне ў самой прыродзе беларускага этнасу. Усе, хто наведваецца ў Беларусь, рэдка чуюць беларускую мову і ў грамадскім жыцці, і ў міжасабовых стасунках паміж людзьмі. Пытанне пра мову у любы гістарычны перыяд займае асаблівае месца ва ўсіх важнейшых сферах грамадства. Нашы продкі словам "мова", "язык" называлі народ, тым самым падкрэсліваючы, што асноўнай прыметай любога народа з'яўляецца яго мова, дзякуючы якой народ і ўспрымаецца як асобная самабытная гістарычная цэласнасць. Нацыянальная мова дапамагае не толькі асэнсоўваць сябе як грамадскасць, але і разумець сваё мінулае, свае ўзаемаадносіны з іншымі народамі. На працягу стагоддзяў, з пакалення ў пакаленне непаўторныя прыкметы замацоўваюцца ў жыцці народа ў выглядзе традыцый, асаблівасцей народа, як гістарычна складзенай супольнасці людзей. Гэтыя асаблівасці, традыцыі знаходзяць сваё адлюстраванне ў мове, таму што без мовы няма глыбокіх чалавечых камунікацый, абмену думкамі, немагчыма і само грамадства.

Чаму так здарылася, што беларуская мова і культура выглядае толькі як сялянская, фальклорная, а не змяшчае ў сваёй аснове здабыткі шляхецкай культуры ВКЛ і Рэчы Паспалітай? У 2001 годзе, падчас сваёй навуковай стажыроўкі ў Варшаўскім універсітэце, працуючы над гэтым пытаннем, я прыйшла да высновы, што значныя страты беларускай мове і культуры нанеслі масавыя рэпрэсіі да ўдзельнікаў паўстання 1863-1864 гг. Гэтыя расправы выключылі з жыцця краіны не толькі тых, хто сапраўды лічыў сябе палякам, але і тых, хто ўжо быў, як К. Каліноўскі, альбо потым мог стаць творцам новай беларускай культуры. І самі паўстанні, і рэпрэсіі пасля іх затармазілі працэс фармавання беларускай нацыі. Хаця да сярэдзіны 1850-х гг. У Беларусі склалася сітуацыя своеасаблівага парытэту дзвюх супрацьлеглых сіл. З аднаго боку - дзяржаўная ўлада і руская культура, якія мелі ў саюзніках царкву, школу, частку праваслаўнага насельніцтва, асабліва на ўсходзе Беларусі. З другога боку - польская культура і польскі нацыянальна-вызвольны рух, якія мелі дастаткова моцныя пазіцыі дзякуючы касцёлу, сям'і, якая захавала гістарычную памяць і мову, часткова - літаратуру і тэатр.

Своеасаблівасць сітуацыі, якая склалася на беларускіх землях, заключалася ў тым, што польскае ўздзеянне было значна аслаблена, а рускае толькі набірала сілу. Узнікла ніша, што давала магчымасць прабіцца першым парасткам беларускай культуры, давала імпульс для развіцця беларускага этнасу, для зараджэння беларускага адраджэнцага руху. Менавіта на 1840-я гады прыпадае першая хваля беларускага нацыянальнага адраджэння. У гэты перыяд выходзяць першыя друкаваныя творы на беларускай мове, узнікаюць праекты выдання беларускіх часопісаў, дзейнічае першая тэатральная трупa; пачынаецца вывучэнне беларускага фальклору.

У гэтых умовах сфармавалася пакаленне, якое выйшла на палітычную арэну ў пачатку 1860-х гг. Беларускі этнас, які знаходзіўся на стыку дзвюх магутных культур, непазбежна аказваўся ўцягнутым у канфлікты, якія ўзнікалі паміж Польшай і Расіяй. Катастрафічнай з'явай для беларускага этнасу з'явіўся адрыў ад яго ў палітычным, культурным і этнічным аспектах інтэлектуальнай эліты, якую складала ў XVIII-XIX стст. шляхта. Успрыняўшы польскія культурныя традыцыі, мову, з'яўляючыся пераважна католікамі, беларуская шляхта не магла не быць удзельніцай польскага нацыянальна-вызвольнага руху і не магла не падзяліць лёс карэнных палякаў. Удзел беларускай шляхты ў паўстанні, асноўнай мэтай якога была барацьба за незалежнасць суседняга польскага народа, спрыяў умацаванню ў яе ўяўленні сваёй тоеснасці з карэннымі палякамі. Гэта давала магчымасць і палякам успрымаць беларускую эліту не як

прадстаўнікоў суседняга народа, а як суайчыннікаў. Яны не хацелі заўважаць нацыянальны асаблівасці вызвольнага руху ў Беларусі.

Удзел беларускай шляхты у польскім нацыянальна-вызвольным руху з'явіўся таксама асноўнай прычынай уяўлення пра яе як пра палякаў і ў большасці расіян. Успрымаючы беларускую шляхту як людзей прышлых на беларускія землі, расійскія ўлады замацоўвалі яе адрыў ад мясцовага насельніцтва. Расправіўшыся з удзельнікамі паўстанняў, царызм знішчыў не толькі носьбітаў польскай культуры, але і магчымых дзеячаў беларускага нацыянальнага адраджэння. Далейшае развіццё беларуска-ліцвінскай традыцыі, якая ўвасабляла фактычна беларускую і літоўскую плыні, магло б пры спрыяльных умовах прывесці да складвання зусім іншага зместу сучаснай беларускай культуры. Яна, безумоўна, магла б увасобіць лепшыя здабыткі шляхецкай культуры ВКЛ, а не выглядаць толькі фальклорнай.

Сучасную моўную сітуацыю мае сэнс разглядаць з канца 1980-х гг., калі пачалося другое беларускае адраджэнне. Пачалі праводзіцца сацыялагічныя даследаванні на тэму беларускай мовы і культуры, узніклі грамадскія арганізацыі, прымаліся законы. Так, 26.01. 1990 г. быў прыняты закон "Аб мовах у Беларускай ССР", які надаваў беларускай мове статус дзяржаўнай. І ўжо ў верасні 1990 г. Савет Міністраў БССР прыняў дзяржаўную праграму развіцця беларускай мовы. Многім тады здавалася, што яшчэ трохі часу - і сітуацыя з беларускай мовай карэнным чынам памяняецца: людзі пачнуць размаўляць па-беларуску, дзеці пойдучь у беларускія школы, беларуская мова стане функцыянальнай, якой і павінна быць дзяржаўная мова, родная для больш, чым трох чвэрцей насельніцтва Беларусі. А руская мова будзе адной з моў міжнацыянальных камунікацый і знешняй палітыкі. Вярхоўным Саветам было прадугледжана паступовае (на працягу 10 год) увядзенне ў дзеянне Закона аб мовах. Аднак рэалізацыя Закона набыла характар паспешнасці, выклікала мноства скаргаў з боку бацькоў. Напрыклад, у 1991-94 гг. прымаліся пастановы накшталт: "Усе ВНУ рэспублікі у 1993-94 вучэбным годзе павінны здзяйсняць выкладанне на 1 курсе на беларускай мове". Аднак рэалізаваць іх не ўдалося. Сацыялагічныя даследаванні, праведзеныя ў 1993 годзе, паказалі, што людзей не зусім задавальняла існаванне адзінай дзяржаўнай мовы. І пасля таго, як пытанне аб мовах было вынесена ў 1995 годзе на усенародны рэферэндум, на пытанне "Ці згодны Вы з наданнем рускай мове роўнага статусу з беларускай?" 83,3% прыняўшых удзел у галасаванні адказалі "Так", і толькі 12,7% адказалі "Не". Пасля рэферэндуму фарсіраваны пераход на беларускую мову закончыўся і пачаўся процілеглы працэс.

У лютым 1999 года ў Беларусі прайшоў чарговы перапіс насельніцтва. У перапісныя лісты разам з пытаннем "Якой мовай Вы карыстаецеся дома?" было занесена пытанне "Назавіце сваю родную мову". 7 млн чалавек назвалі беларускую мову роднай, з іх 3683 тыс. чал. (37%) карысталіся ёю ў паўсядзённым жыцці. Згодна дадзеным, прадстаўленым у афіцыйнай справаздачы, дома размаўлялі на беларускай мове - 37% (92% з іх складалі беларусы). На рускай мове размаўлялі дома 6308 тыс. чалавек (63%) ад агульнай колькасці насельніцтва. З іх 4783 тыс. чалавек - беларусы. Сярод беларусаў доля выкарыстоўваўшых рускую мову у штодзённым жыцці складала 59%. Параўнальны аналіз апошніх перапісаў насельніцтва сведчыць аб пашырэнні камунікатыўнай распаўсюджанасці рускай мовы. Перапіс 2009 года паказаў, што ў якасці роднай беларускую мову выбрала ўжо каля паловы насельніцтва, а ў камунікатыўных практыках людзі выкарыстоўваюць часцей рускую мову (табл. 1).

Прааналізуем далей дадзеныя сацыялагічнага даследавання, праведзеныя Інстытутам сацыялогіі НАН Беларусі ў 2011 г. адносна асаблівасцей моўных практык жыхароў Беларусі (выбарка 2219 чалавек). Па выніках даследавання ў якасці роднай выбралі беларускую мову 48,8% апытаных; 58,5% - рускую мову (табл. 2).

Як сведчаць атрыманыя дадзеныя, лічбы сацыялагічнага даследвання і статыстычных дадзеных розняцца. Гэта тлумачыцца па-першае - адсутнасцю удакладнення паняцця "родная мова", па-другое, прадстаўлення рэспандэнта магчымасці выбраць некалькі варыянтаў адказу на пытанне. Гэта было зроблена мэтанакіравана, таму што ва ўмовах афіцыйнага двухмоўя жыхар Беларусі мае права выбраць болей, чым адну мову ў якасці роднай.

Разгледзім сацыяльна-дэмаграфічныя характарыстыкі рэспандэнтаў. Так, выбар роднай мовы істотна адрозніваецца ў залежнасці ад узросту рэспандэнтаў (мал. 1).

Разгледзім сацыяльна-дэмаграфічныя характарыстыкі рэспандэнтаў. Так, выбар роднай мовы істотна адрозніваецца ў залежнасці ад узросту рэспандэнтаў (мал. 1).

Атрыманыя ў ходзе даследвання дадзеныя сведчаць аб тым, што выбраўшыя рускую мову ў якасці роднай з'яўляюцца больш маладой кагортай у параўнанні з выбраўшымі беларускую мову.

Паспрабуем далей прааналізаваць сувязь паміж выбарам функцыянальна першай мовы і яе выкарыстаннем у іншых камунікатыўных практыках (мал. 2 і мал. 3).

Дадзеныя, атрыманыя ў ходзе сацыялагічнага даследвання, сведчаць аб тым, што чым вышэй сацыяльная нармаванасць камунікатыўнай сітуацыі, тым меней выкарыстоўваецца беларуская мова. Так, сярод тых, хто думае на беларускай мове, 82,2% выкарыстоўваюць яе дома, у сям'і. Аднак з пашырэннем сацыяльнага кола гэты працэнт змяншаецца. Сярод тых, хто думае на рускай мове такой асаблівасці не назіраецца.

Такім чынам, на аснове аналізу сацыялагічных і статыстычных дадзеных можна выдзеліць наступныя асаблівасці моўнай сітуацыі ў Беларусі:

1. Параўнальны аналіз апошніх перапісаў насельніцтва сведчыць аб пашырэнні камунікатыўнай распаўсюджанасці рускай мовы.

2. Існуе несупадзенне паміж выбарам беларускай мовы і рэальным яе выкарыстаннем. Так, сярод выбраўшых роднай беларускую мову, толькі 5,9% выкарыстоўваюць яе ва ўсіх прапанаваных інструментарыях сітуацыях.

3. Чым шырэйшае сацыяльнае кола, тым у меншай ступені выкарыстоўваецца беларуская мова.

Як бачна, патрэбны пэўная намаганні грамадства для таго, каб беларуская нацыя прадоўжыла свае фармаванне. Для падтрымання беларускай мовы неабходна разгарнуць глыбока прадуманую тлумачальна-асветніцкую работу, найперш у сродках масавай інфармацыі пра надзвычайную патрэбу менавіта моўнага адраджэння беларускай нацыі як найвялікшага фактару этна-культурнай адметнасці, каб не даць ёй знікнуць як асобнаму этнасу. Моладзі неабходна выкарыстоўваць беларускую мову як мага часцей: у размовах з сябрамі, знаёмымі, падчас наведвання сусветнага сеціва выбраць беларускі інтэрфэйс. Неабходна больш практычна ставіцца да беларускай мовы, каб яна ўвайшла ў штодзённае жыццё беларусаў.

І хаця некаторыя прадстаўнікі сучаснай польскай сацыялагічнай думкі лічаць, што час для фармавання нацыі ў беларусаў ужо ўпушчаны, на маю думку, беларускі народ будзе сфармаваны як нацыя, толькі пройдзе некалькі дзесяцігоддзяў.

Таблица 1. Распаўсюджанне беларускай і рускай мовы (па перапісу 2009 г.)

Усяго (тыс.чал.)		Назвалі беларускую і рускую мову ў якасці					
		Роднай мовы		Мовы, на якой размаўляюць дома		Другой мовы, якой свабодна валодаюць	
		Бел.	Руск.	Бел.	Руск.	Бел.	Руск.
Усё насельніцтва	9503	53,2	41,5	23,4	70,2	13,5	13,7
Беларусы	7957	60,8	37,0	26,1	69,8	12,7	15,2
Рускія	785	2,8	96,3	2,1	96,5	23,1	0,5
Палякі	294	58,2	33,9	40,9	50,9	15,1	24,4
Украінцы	159	7,9	61,2	6,1	88,4	19,3	6,0
Яўрэі	13	9,1	86,1	2,0	95,9	28,6	1,2

Таблица 2. Выбар беларусамі роднай мовы

		%
Беларуская	1077	48,8
Польская	18	0,8
Руская	1293	58,5
Украінская	24	1,1
Іншая	23	1,1
Цяжка адказаць адназначна	90	4,1

